

ГЕНЕЗА КАТЕГОРІЇ КІЛЬКОСТІ В ЛІНГВО-ФІЛОСОФСЬКОМУ АСПЕКТІ

Стаття присвячена дослідженню генези категорії кількості в лінгво-філософському осмисленні, аналізу сукупності мовних засобів вираження кількісної визначеності об'єктів навколишньої дійсності, що відображаються людиною — суб'єктом квантифікації. Поняття кількості розглянуто в онтологічному, гносеологічному, семасіологічному аспектах.

Ключові слова: генеза категорії кількості, кількість, поняттєва категорія кількості, квантитативні одиниці.

Шаби С.В. Генезис категории количества в лингво-философском аспекте. *Статья посвящена исследованию генезиса категории количества в лингво-философском осмыслении, анализу совокупности языковых средств выражения количественной определенности объектов окружающей действительности, отражаемой человеком — субъектом квантификации. Понятие количества рассматривается в онтологическом, гносеологическом, семасиологическом аспектах.*

Ключевые слова: генезис категории количества, количество, понятийная категория количества, квантитативные единицы.

Shabi S.V. Genesis in the category of linguistic-philosophical aspects. *The article deals with the genesis of the category of number in linguistic and philosophical understanding, the analysis of linguistic means of its expression, the quantitative determination of objects of reality, reflected by a person — a quantifier. The notion of quantity is investigated in an ontological, epistemological, semasiological aspects.*

Keywords: genesis of the category, quantity, number, conceptual category of number, quantitative units.

У процесі пізнавальної та комунікативно-практичної діяльності людина здійснює категоризацію навколишньої дійсності, зводячи об'єктивне різноманіття форм матерії та її руху, а також усе багатство своїх відчуттів у певні рубрики. Зокрема, кількісні відмінності об'єктів реального світу концептуалізуються у свідомості людини як поняттєва категорія кількості (кількісності, квантитативності). Категорія кількості є універсальною логічною категорією, вона одна з найрепрезентативніших у плані демонстрації суперечностей взаємозв'язків між онтологією, гносеологією та мовою [13: 281]. Це одна з фундаментальних категорій філософії, природознавства, соціології, фізики та інших гуманітарних та точних наук. Як і будь-яка інша категорія, вона має три аспекти: онтологічний, гносеологічний і лінгвістичний.

Незважаючи на те, що питання генези категорії кількості в лінгво-філософському осмисленні є достатньо опрацьованими, однак багатоаспектний підхід до відтворення становлення поняття кількісності мовними засобами, залишається, як завжди, актуальним.

Основна мета нашого дослідження полягає в описі категорії кількості у філософському та лінгвістичному осмисленні на основі злиття онтологічного та гносеологічного моментів.

Досягнення окресленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) проаналізувати дослідження категорії кількості філософами та лінгвістами; 2) дослідити підходи до аналізу категорії кількості різних аспектів

лінгвістики (ономасіологічний, семасіологічний); 3) описати засоби вираження категоріальних значень квантитативності й нумеральності; 4) розглянути різні аспекти функціонального підходу до поняття кількості.

Категорія кількості протягом усієї історії розвитку логіко-філософської думки, починаючи з античних часів, привертала увагу вчених. Докантівські філософи досліджували категорії головним чином з огляду на виражений у них зміст, тобто в так званому онтологічному аспекті. Заслуга Канта полягає в тому, що він уперше піддав систематичному аналізу логічний, гносеологічний і методологічний аспекти категорій, розглянув ці аспекти в їх єдності і зробив спробу подати систему філософських категорій, вивести їх з одного загального принципу, розкрити механізм застосування категоріального апарату до чуттєвих даних. Кант відносить до поняття кількості єдність, множинність і цілокупність [8: 187].

Кількість як особлива категорія вперше була представлена в роботах Аристотеля: «Кількістю називається те, що ділено на складові частини, кожна з яких, чи буде їх дві або більше, є по своїй природі щось одне і щось визначене. Всяка кількість є безліч, якщо вона зчислена, і величина, якщо вона вимірنا» [1: 32]. Аристотель виділив головну особливість кількості: «про неї говорять як про дорівнює й не дорівнює; справді, про кожную із зазначених кількостей говориться як про рівну і нерівну; так, говорять, що одне тіло дорівнює або не дорівнює [іншому] і що один проміжок часу дорівнює або не дорівнює [іншому]» [1: 71]. Давньогрецький філософ розглядав кількість серед десяти найважливіших категорій мислення. Завдяки такому підходу ця категорія увійшла в систему понять формальної логіки, розглядалася як одна з основних властивостей логічного судження.

У діалектичній логіці Гегеля велика увага приділяється подальшій розробці вчення про категорії кількості та якості. Єдність, взаємозв'язок і взаємозалежність якості й кількості виражаються в понятті міри. За Гегелем, «міра є посутньою єдністю кількісного і якісного», «в мірі якісне кількісне», «міра є у своїй безпосередності звичайною якістю, що має визначену, належну їй величину» і найбільш лаконічно: міра — «якісно виражена кількість» [6: 129]. Будь-який предмет, явище, процес мають свою міру, тобто якісно-кількісну визначеність. Органічне злиття онтологічного та гносеологічного моментів у гегелівській діалектиці сформульоване у фундаментальній праці «Наука логіки», де Гегель продовжує розвивати традиції, закладені Аристотелем [6: 18]. Тут указуються кілька категорій кількості, що відповідають категоріям якості: «чиста кількість», «певна кількість», «кількісні відношення». У роботах Гегеля вперше визначаються поняття величини, міри та інтенсивності, що отримали подальше поширення не тільки у філософії, а й лінгвістиці.

Перші спроби спеціального аналізу проблеми кількості були зроблені філософами Піфагорійської школи, яка прийняла за субстанціальну основу всього існуючого кількісну характеристику матеріального світу, ту його сторону, що може бути виражена числом [6: 46].

Розглядати в плані дослідження проблеми кількості стало можливим у нову епоху, у зв'язку з піднесенням математичного природознавства у 16 столітті, а також завдяки вивченню руху і введенню змінних величин

у математику. Цей період пов'язаний із такими іменами, як Кавальєрі, Декарт, Ньютон, Спіноза, Лейбніц. Кількість є атрибутом усіх речей і процесів, тож математика, що вивчає їх кількісно-формальні параметри, набуває загальнонаукового характеру. У зв'язку з цим ідеться про особливий, математичний аспект наукового світогляду. Не випадково, очевидно, що Піфагор і піфагорійці (VI ст. до н. е.), перші видатні математики, були водночас і видатними філософами. Важливе значення, на думку російського філософа Ю.Я. Дмитрієва, має «аналіз гносеологічної функції категорій якості, кількості і міри, розгляд їх як ступенів розвитку пізнання. Істотне значення має дослідження логічної функції категорій якості, кількості і міри, аналіз їх як форм мислення, форм отримання нових знань, як логічних засобів, інструментів, знарядь пізнання» [7: 4].

Отже, категорія кількості з найдавніших часів уважалася однією з найважливіших категорій і слідом за філософією, а іноді паралельно з нею, розглядалася представниками інших галузей науки.

У класичних працях із мовознавства вчені досліджують проблеми відображення категорії кількості у мові, визначення мовних засобів, що виражають кількісне значення, де сема кількості має різний план вираження й різну репрезентативність. Категорія кількості зачіпає практично всі рівні мовної структури – словник, словотвір, морфологію й синтаксис.

На багатогранність і різноплановість поняття «кількісність» звертав увагу І.О. Бодуен де Куртене, виділяючи «математичну кількісність» та «кількісність мовного мислення»: «Категорія кількості – одна з філософських категорій, знайшла специфічне відображення в математичному мисленні, але разом із кількісним математичним мисленням варто розглядати кількісний бік мовного мислення, в якому об'єктивно існуюча кількість утворює мовну категорію» [2: 312].

Кількість як граматична категорія може виступати у двох вимірах: дискретності, яку визначають за допомогою лічби, та недискретності, тобто шляхом виміру, у зв'язку з чим у категорії кількості виділяють число й величину, де число виступає виразником дискретної сукупності об'єктів (поняття множини), а величина вказує на інтенсивність безперервної кількості (В.З. Панфілов). Із поняттям кількості безпосередньо пов'язане поняття міри, виразником якого виступає «ступінь», що має значення кількості, є показником її визначеності і конкретизує поняття інтенсивності вияву ознаки.

Загальнотеоретичну базу досліджень із питань множинності склали праці І.О. Бодуена де Куртене, В.В. Акуленка, Л.Г. Акуленко, К. Берки, Т.В. Булігіної, Л. Леві-Брюля, Ж. Дамурета, В.В. Виноградова, А. Умарова, А.О. Уфимцевої, О.Д. Шмельова

Одна з перших спроб власне лінгвістичного підходу до аналізу засобів вираження ідеї кількості була зроблена в роботі Є.В. Гулиги і Є.І. Шендельс «Грамматико-лексичні поля в сучасній німецькій мові». Дослідники визначають граматико-лексичне поле як систему, утворену сукупністю різноманітних взаємодіючих засобів граматичного та лексичного рівнів, покликаних виражати й називати загальні значення. Крім вищезазваної роботи, досліджувались мовні засоби вираження категорії кількості в німецькій

(Л.Г. Акуленко, Д.А. Кашина), а також у сучасних європейських мовах (В.В. Акуленко). Порівняльним аналізом засобів вираження кількості в англійській, російській та українській мовах займалася С.О. Швачко. Цю ж проблему досліджував С.Л. Сахно на матеріалі французької та російської мов, роблячи акцент на приблизній кількості.

Яскравим зразком класифікації засобів вираження кількості компонентів є спроба О.О. Холодовича створити загальну теорію множинності в мові. Дослідник дедуктивно вивів 12 типів множинності, що зведені до 6 підтипів: 1) означено-неозначена множинність (*горошини* – *горох*); 2) множинність предметів – множинність предметна, де друге – множинність однакових частин, які створюють один предмет (*руки* – *греблі*); 3) множинність конкретна, тобто суцільна, – дискретна (*звірина*); 4) множинність однорідна – неоднорідна (*луги* – *ліс і вода*); 5) множинність арифметична як сума складових – алгебраїчна як сукупність (*суниця* – *лиж*); 6) множинність тотальна, що охоплює всю сукупність, – партитивна, яка охоплює певну частину сукупності (*столи* – *три столи*) [14: 21].

Питання про категорію інтенсивності, що виражає кількісну характеристику ознаки, висвітлено в працях Е. Сепіра, О. Єсперсена, І.О. Бодуена де Куртене, О.О. Реформатського. Так, І.О. Бодуен де Куртене у статті «Количественность в языковом мышлении» виділяв чотири види кількості: число, розмірність, тривалість та інтенсивність [2]. Зокрема, дослідник виділяє кількісність просторову, числову, темпоральну, протяжності, інтенсивності і ступеня [2: 9]. Е. Сепір у статті «Цілісність» до типів квантифікації відносить одиничність / множинність, число, унікальність, подвійність, квантифікацію за допомогою частинок і невизначену квантифікацію, а також цілісність (або ціле), протиставлене частині. При цьому науковець зазначав, що «не завжди буває легко віднести реальні слова і вирази, що містять у своєму значенні ідею кількості, до того чи того типу, оскільки існують численні змішані типи» [10: 339]. У статті «Градування» Е. Сепір аналізує зведення квантитативних форм до відношення «більше, ніж / менше, ніж». Головним аспектом вивчення кількості Е. Сепір вважає цілісність і її різноманітні прояви [10: 18].

Перші спроби кваліфікації кількісних одиниць на матеріалі східнослов'янських мов належать Л.В. Щербі, який розглядав їх як особливу категорію. Т.П. Ломтев одним із перших звернувся до їхнього системного аналізу. Пізніше квантитативи опрацьовували російські лінгвісти Ю.І. Левін, О.В. Падучева, О.К. Кіклевич. [9].

У сучасних наукових працях особливо увагу категорії кількості приділяють такі лінгвісти, як М.І. Польська, Ж. Тамін, Н.І. Бочарьова, А.І. Лошкевич, С.О. Жаботинська, Л.А. Копилов, С.О. Швачко, Л.А. Шабашева. Основою нашого дослідження в методологічному плані стали праці Ю.Д. Апресяна, І.В. Арнольд, В.Г. Гака, В.Б. Гольдберга, Й.О. Стерніна, Д.М. Шмельова. Історію тлумачення семантики квантитативності можна простежити в працях таких українських лінгвістів, як В.С. Ільїн, М.П. Івченко, М.А. Жовтобрюх, С.П. Бевзенко, С.П. Самійленко, Т.Б. Лукінова, І.Г. Матвіяс, Г.П. Арполенко, К.Г. Городенська, Г.Х. Щербатюк.

І.Р. Вихованець детально виклав категорію числа як ядра якоїсь більшої величини, а А.П. Загнітко виділив ранги диференційно-семантичної ознаки квантитативності. Структуру функціонально-семантичного поля квантитативності в офіційно-діловому стилі сучасної української мови вивчала С.А. Бронікова. Генітивні конструкції, стрижневим компонентом яких виступає іменник із метафоричним неозначено-кількісним значенням, були одним із об'єктів аналізу в роботах Н.А. Басілая, А.В. Бельського, О.А. Олексенко, Л.Д. Чеснокової.

Останнім часом функціональний аспект лінгвальних квантитативних одиниць розглянуто в роботах О.М. Медвідь («Лінгвопрагматичний аспект функціонально-семантичного поля кількості») та О.Ю. Семененко («Функціонально-семантичне поле неозначеної кількості в українському поетичному дискурсі»).

Мовна масштабність кількості об'єднує в собі такі складові поняття, як квантитативність (дає «кількісну характеристику окремих предметів, окремих множин предметів або окремих дій» – Т.П. Ломтев), нумеративність (позначення натуральних чисел), виразниками цих складових є квантифікатори або кванторні слова (уточнюють кількісну характеристику об'єктів і дій) [5].

Характерною рисою категорії кількості є вказівка на певні кількісні межі. Існують різні підходи до семантичної класифікації кількості. Зокрема, І.О. Бодуен де Куртене виділяє кількісність просторову, числову, темпоральну, протяжності, інтенсивності і ступеня [2: 312–316]. Відображення багатьох ідей цього вченого простежується в подальших класифікаціях.

Традиційно дослідження категорії кількості здійснюється у двох напрямках: 1) ономасіологічному (від поняття до знака, який його виражає, від плану змісту до плану вираження, у зв'язку з його частиномовною приналежністю, словотвірними й синтаксичними можливостями (В. Белошапкова, О. Кубрякова, І. Вихованець, К. Городенська, О. Селіванова); 2) семасіологічному (вивчення лексичних значень слів і виразів та їх змін, шлях від форми (номінації предмета, явища) до значення, яке несе ця номінація (Н.Д. Арутюнова, О.П. Воробйова, А.Е. Левицький, С.А. Жаботинська, О.О. Селіванова, А.В. Красних, В.М. Телія, В.О. Маслова).

Ономасіологічний підхід у вивченні лексичних засобів вираження категорії кількості дозволяє стверджувати, що числівники не єдиний засіб вираження кількості. Існує низка іменникових лексем, смислової структурі яких притаманні квантифікаційні характеристики. Кількісна номінація пов'язана з процесом внутрішнього програмування ономасіологічної структури слова. Поняття кількості закладене в генезі лексем, семантичних тенденціях слів та їх функціонуванні.

Кожний мовний рівень породжує певні засоби вираження категорії кількості. Серед них найважливішими є морфологічні (насамперед граматична категорія числа) і лексичні. Первинна квантитативна актуалізація реалізується за допомогою форм граматичної категорії числа, вторинна – за допомогою лексичних одиниць різних лексико-граматичних розрядів. Клас слів, що позначають число й кількість, виділяється в окрему частину мови – числівник. Від інших частин мови числівники відрізняються

облігаторною наявністю семи нумеральності, що є їх ідентифікаційною ознакою. Поліфункціональність числівників простежується у їх нумеративному та квантитативному призначенні [16: 21].

У корпусі морфемних засобів позначення кількості виділяють корені, основи та афікси. На морфемному рівні кількість може передаватися за допомогою складних та похідних іменників, у яких корені мають числове значення. Серед лексичних засобів номінації предмети-кількості виділяють займенники, що пов'язані з орієнтацією у часі та просторі, дієслова, форми ступенів порівняння прикметників, повтори та ін. На лексичному рівні кількість реалізується в мові власне кількісними числівниками, іменниковими лексемами-операторами у функції квантитативності, словоформами з адвербіальним значенням, квантитативами прислівникового походження, квантитативно-номінативними сполуками, монопредикативними двоскладними реченнями, односкладними генітивними реченнями (О. Семененко).

Існує два підходи щодо систематизації таких засобів. Один із них запропонований С.А. Швачко [16: 13–32]. Згідно з ним, засоби вираження кількості класифікуються на основі їх належності до різних рівнів мови. Інші лінгвісти, зокрема З.Я. Тураєва та Я.Г. Біренбаум, беруть за основу так звану онтологічну тріаду, оскільки вона стосується трьох основних категорій, що виділяються у складній структурі буття, а саме: предметів, процесів та ознак. Члени цієї тернарної опозиції називають, відповідно, предмети-кількість, процесо-кількість, ознако-кількість.

Останнім часом у лінгвістиці сформувався такий мовний напрям, як функціональна граматики, якій притаманний ономазіологічний підхід до аналізу мовних одиниць. Предметом дослідження цієї граматики стало функціонування мовних одиниць та мовної системи в цілому. Головним принципом побудови функціональної граматики є опис функціонально-семантичних полів (ФСП) мови та введена в науковий обіг О.В. Бондарком теорія функціонально-семантичного поля як системи різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту. «ФСП – двостороння єдність, яка формується граматичними (морфологічними і синтаксичними) засобами певної мови разом із лексичними, лексико-граматичними та словотворчими елементами, що належать до тієї самої семантичної зони. Складною поліцентричною структурою характеризується поле кількості, яке спирається не тільки на граматичну категорію числа, але й на весь граматичний клас числівників, кількісно-іменні сполучення та ін.» [4: 40–44]. Мовознавець розробив оригінальну теорію функціональної граматики, у якій семантичні категорії інтерпретуються як такі, що пов'язані з трьома рівнями: 1) семантико-категоріальним (поняттєвим), 2) функціонально-польовим (індивідуально-мовним); 3) категоріально-ситуативним (контекстно-зв'язаним, тобто фіксованим у певному типі висловлювань) [3: 18].

Функціонально-семантичний підхід створює найсприятливіший ґрунт для інтеграції різних підходів при вивченні кількості, що дає можливість двохаспектного – семасіолого-ономазіологічного аналізу мовних одиниць.

Кількість розглядається як функціонально-семантичне поле, що являє собою угруповання різнорівневих засобів мови, які об'єднуються і взаємодіють на основі квантитативних функцій.

Таким чином, ідея Бодуена де Куртене про об'єднання слів, що позначають кількість у мові, із точки зору функціональної граматики є надзвичайно цікавою для дослідження.

Отже, розглянувши генезис категорії кількості в лінгво-філософському осмисленні, проаналізувавши мовні засоби вираження кількисності в онтологічному, гносеологічному, семасіологічному аспектах, зазначаємо, що мовна категорія кількості багатоаспектна, вона охоплює різні рівні іманентної системи, формується в мові на основі інтеграції різнорівневих засобів мови, які об'єднуються і взаємодіють на базі квантитативних функцій. Серед них найважливішими є морфологічні (насамперед граматична категорія числа) і лексичні. Ця категорія має статус функціонально-семантичної категорії.

Поглиблюючи онтологічний, гносеологічний, семасіологічний аналіз категорії кількості, було би доцільно окремо в подальших дослідженнях зупинитися на функціонуванні номенів із кількісним вираженням та глибокому аналізі мовних засобів вираження кількисності в системі мови української казки, оскільки позиція кількісних номенів має функціональну значущість для ідеї казковості, категорія квантитативності в казці функціонує через символічне число, магію числа, міфологію, що тісно пов'язана з етнокультурою українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Аристотель.** Соч. : [в 4-х т.] / Аристотель. – Т. 1. – М., 1975. – С. 32–71.
2. **Бодуэн де Куртене И.А.** Количественность в языковом мышлении / И.А. Бодуэн де Куртене // Избр. труды по общему языкознанию. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 9.
3. **Бондарко А.В.** Грамматическая категория и контекст / А.В. Бондарко. – Наука, 1971. – С. 329.
4. **Бондарко А.В.** Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А.В. Бондарко. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 208 с.
5. **Гак В.Г.** Сравнительная типология французского и русского языков / В.Г. Гак. – Л., 1977.
6. **Гегель Г.В.Ф.** Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – Т.1. – М. : Видовниство «Думка», 1998. – 172 с.
7. **Дмитриев Ю.Я.** Категории качества, количества и меры в историко-философском процессе. Генезис. Закономерности развития. Функции / Ю.Я. Дмитриев. – М., 1995. – 159 с.
8. **Кант И.** Сочинения : [в 6 т.] / И. Кант. – Т. 3. – М. : Мысль, 1963. – 543 с.
9. **Киклевич А.К.** Язык и логика. Лингвистические проблемы квантификации / А.К. Киклевич. – München : Otto Sagner Verlag, 1998. – 302 s.
10. **Сепир Е.И.** Современное языкознание. Избр. труды по языкознанию и культурологии / Е.И. Сепир. – М., 1993.
11. **Тимофеев И.С.** Методологическое значение категорий «качество» и «количество» / И.С. Тимофеев. – М., 1972.
12. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : «Прогресс», 1988.
13. **Філософський енциклопедичний словник – К., 2002.** – С. 281–385.
14. **Холодович А.А.** Категория множества в японском в свете общей теории множества в языке / А.А. Холодович. – Ленинград, 1946. – Вып. 10. – С. 15–36.
15. **Чеснокова Л.Д.** Категория количества и ее выражение в современном русском языке / Л.Д. Чеснокова. – Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 1992. – С. 178.
16. **Швачко С.А.** Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках / С.А. Швачко. – К. : Вища школа, 1981.